

מפעלו של סולימאן המפואר בירושלים

אמנון כהן

א

הסולטאן סולימאן בן סלים, ששלט באימפריה העות'מאנית בשנים 1520-1566, זכה לכינויים שונים. שמות-התואר המצורפים לשמו במקורות שונים מעידים לא רק על פועלו, כי אם גם על דימויו בעיני אלה שתלו בו תארים אלה ועל יחסם אליו. בפי בני אירופה הוא מכונה, בדרך-כלל, 'הגדול', 'המפואר',¹ תואר המשקף את ההערכה הרבה (ואף מידה של אימה) של אלה שהתרשמו בעיקר מעוצמתו הצבאית ביבשה ובים, אותה עוצמה שהביסה רבים מהם בקרב ואף הביאה אותו עד לשעריה של וינה. לעומת זאת, העות'מאנים, אשר ראו את גדולת סולטאנם ועוצמת צבאו כתופעה המובנת מאליה, בחרו לכנותו בתואר 'המחוקק', על-שם החקיקה 'החילונית' הענפה, בעיקר הקודיפיקציה של החוק הפלילי, שנעשתה בימיו.²

כל אחד מן התארים הללו, המתייחסים לכלל פעולותיו ברחבי האימפריה ובזירותיה העיקריות, נוגע גם להיסטוריה של ארץ-ישראל. אולם בפרספקטיווה זו — בין אם הדברים נכתבים כיום בעברית או הובאו בספרי בית-הדין המוסלמי של אז בערבית — היינו מציעים להוסיף על שמו של סולימאן את התואר 'הבנאי', כמובן מבלי לפגוע בתארים אחרים. בארץ-ישראל ככלל ובירושלים בפרט נתאפיינה תקופת שלטונו במפעלי הפיתוח והבנייה שהתבצעו בה, ואשר נבעה מהם תועלת מיידית לבני התקופה, ולא פחות מכך לדורות הבאים.

פעולות הבנייה בירושלים תחת שלטונו של סולימאן היו בתחומים שונים: שווקים ישנים

* נוסח עברי של מאמר בצרפתית אשר הוגש לכינוס על 'סולימאן המפואר ותקופתו' בבית-הספר הגבוה של מוזאון הלובר בפאריס, מארס 1990.

1 וכך מתאר זאת ההיסטוריון פון-האמר בספרו 'תולדות האימפריה העות'מאנית': 'בטעות כינו אותו ההיסטוריונים האירופים בשם סולימאן השני; העות'מאנים מעולם לא הכירו בסולימאן, אחיו של מחמד הראשון והמתחרה בו, כריבון חוקי, אלא אך ורק כטוען לשלטון. שמות התואר 'הגדול', 'המפואר' אינם בנמצא כלל אצל המזרחיים, אשר נהגו לציין את סולימאן בתארים 'המחוקק' ('קאנוני'), 'השליט של המאה שלו' ('צאחב-כיראן'), 'זה שהשלים את המספר 10' ('צאחב אל עשירת אל-כאמילת'). J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, V, Paris 1836, pp. 3-4. יש מקום לתקן את תרגומו של פון-האמר לתואר 'צאחב-כיראן', והשווה להגדרת התואר: 'אדון הפגישה של שתי הפלאנטות, אשר נחשבה כאות המבשר עוצמה ומזל',

A.C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire turc-français*, II, Amsterdam 1971, p. 505

2 אנו משתמשים במושג 'חילוני' בדרך של הגזמה רבה; גם חקיקה זאת היתה דתית, כמובן, שהרי לא היתה הבדלה בין חוק לחוק באימפריה העות'מאנית. אלא שצורכי הזמן חייבו את השליט להוסיף תחיקה ('קאנון') בפי בני הדור (דאז) בנושאים שלא נזכרו או פורשו כראוי בשריעה. ראה לעניין זה: U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (ed. V.L. Ménage), Oxford 1973, pp. 24-33

חודשו ושופצו, ואף נבנו שווקים חדשים;³ האקוודוקט המוליך מים לירושלים תוקן,⁴ ומאגר המים שבדרום-מערב העיר שופץ, וזכה בפי הבריות לשם 'ברכת סולימאן'; ליד מאגר זה הוקם רהט (סביל), שסיפק מים לאדם ולבהמה הבאים אל העיר, והכתובת החקוקה באבן הניצבת בראשו מאדירה את שמו של הסולטאן סולימאן; במתכונת דומה לרהט זה הוקמו מסביב להר-הבית ובתוכו רהטים נוספים;⁵ כחלק מן המערכת הכללית של אספקת המים נבנה בית-מרחץ (חמאם) חדש; המסגדים של הר-הבית תוקנו, הרחבה שביניהם נוקתה וסודרה,⁶ וכן הוחלפו וחדדו אריחי הציפוי מעופרת שעל-גבי כיפותיהם; נבנה בית-תמחוי (עמארת) לעניי העיר, כחלק מהקדש גדול שיסדה אשתו של הסולטאן, רוקסלאנה.⁷ אולם פעילות הבנייה העיקרית היתה בתחום הבטחון: חומותיה הישנות וההרוסות-בחלקן של ירושלים נבנו מחדש, השערים אשר בפתחיהן חודדו ומגעוליהם ננעלו כראוי בכל לילה. המצודה שליד אחד השערים הללו, שער יפו (באב אל-ח'ליל), חזרה למלא את ייעודה המקורי — מרכז של עוצמה צבאית באדם ובציוד, אשר נועדו להרתיע ולהרחיק תוקף אפשרי, כמו גם להשליט סדר ובטחון בתוך העיר ומחוצה לה. ארכיון בית-הדין המוסלמי של ירושלים (שכתביו מכונים: סג'ל) חושף היבטים שונים של מפעל בניית החומות וחיודו המצודה; תיאורם של אלה וניתוחם הם מטרתו של מאמר זה.

ב

לעניין הקמת החומות יש היבטים שונים, ואחדים מהם ניתחנו בספר היובל לברנרד לואיס,⁸ במאמר שעסק בשלושה עניינים עיקריים. ראשית, מימונו של הפרויקט, שנעשה, כמובן, מכספי אוצר האימפריה, אך בבחינה מדוקדקת מתברר כי הסכומים הגדולים, שנדרשו להקמת החומות, הוקצבו, בפועל, מן המסים שנגבו במחוזות ארץ-ישראל השונים ואף בדמשק. לשון אחר, היה כאן יישום המוסד הפיננסי של שטר סילוקין (חואלה), המוכר מרחבי האימפריה העות'מאנית. אך אין מדובר סתם בהעברת חובת התשלום מנמען אחד למשנהו, אלא היתה כאן במכוון יצירת קשר ישיר בין מסי המחוזות הסמוכים לירושלים לבין מימון בניית חומת העיר. מעבר לפישוטם וקיצורם של התהליכים האדמיניסטרטיביים, היה בדרך מימון זו כדי ליצור זיקה ישירה בין ביצורה של ירושלים לבין האינטרס הדתי והבטחוני של כל מחוזות ארץ-ישראל וסוריה שמסביב.

3 על כך ראה מאמרי, 'מפעלי פיתוח בירושלים בראשית השלטון העות'מאני', קתדרה, 8 (תמוז תשל"ח), עמ' 179-187; נוסח אנגלי: 'Local Trade, International Trade and Government Involvement in Jerusalem During the Early Ottoman Period', *AAS*, 12, No. 1 (1978), pp. 5-12

4 ע' סלאמה ו' זילברמן, 'אספקת המים לירושלים במאות הט"ז והי"ד', קתדרה, 41 (תשרי תשמ"ז), עמ' 91-95, 100.

5 M. Rosen-Ayalon, 'On Suleiman's Sabils in Jerusalem', C.E. Bosworth et al. (eds.), *The Islamic World: Essays in Honor of Bernard Lewis*, Princeton 1989, pp. 589-607. [להלן: העולם האסלאמי].

6 לעניין זה ראה מאמרי, 'שמירה ובטחון על הר-הבית בראשית השלטון העות'מאני', קתדרה, 33 (תשרי תשמ"ה), עמ' 51-53.

7 O. Peri, 'The Waqf as an Instrument to Increase and Consolidate Political Power: The Case of Khasseki Sultan Waqf in Late 18th Century Ottoman Jerusalem', *AAS*, 17 (November 1983), pp. 47-62. תרגום אנגלי של כתב הקדש זה ראה: S.H. Stephan, 'An Endowment Deed of Khasseki Sultan, Dated the 24th May 1552', *QDAP*, X (1944), pp. 170-194

8 A. Cohen, 'The Walls of Jerusalem', *The Islamic World*, pp. 477-467.

שנית, העמדנו על דיוקה את הטענה, המקובלת בספרי היסטוריה שונים (בעיקר יהודיים), שבניית החומות נעשתה על-ידי היהודי אברהים קאסטרו, והראינו שפקיד בכיר מוסלמי, מוחמד צ'לפי אל-נקאש, הוא שעמד בראש הפרויקט כולו.⁹ שלישית, סיכמנו את הסיבות העיקריות להקמת החומות — בטחון חוץ ובטחון פנים, יוקרה פוליטית ודתית וכן כלכלה. ככל שאנו ממשכים לקרוא בכרכי הסג'ל אנו יכולים לא רק לתקן את שגיאותיהם של אחרים ולחדד את מסקנותיהם, אלא אף לשוב ולבחון את עבודותינו שלנו. כחלק זה של מאמרו, העוסק בבניין החומות, נסתפק בהערות שנועדו לתקן ולעדכן נקודות אחדות הראויות לתיקון במאמרו שבספר היובל לברנרד לואיס.

לעניין משך הזמן של הפרויקט, נצטט את דבריו של ואן-ברשם:

ב-944 [לספירה המוסלמית, להג'רה] בנו את החזיתות הצפונית והצפון-מערבית, החשופות מכל בשל היותן נשלטות מן השטחים הסמוכים (להן). בשנה שלאחר מכן הקימו את החזית המזרחית מן הפינה הצפון-מזרחית ועד לשער סט. אטיין, ואולי אף מעבר לכך, ובמקביל (אף) את החזית המערבית עד למצודה. השנה שלאחריה, אשר אינה מצויינת ע"י תאריך כלשהו, רואה ללא ספק את השלמתן של שתי חזיתות אלה; ולבסוף שנת 947 מוקדשת לתיקוני החזית הדרומית.¹⁰

דברים ברורים וחד-משמעיים אלה נראים כאילו נלקחו מדין-וחשבון של ועדה, המתארת ומסכמת את שלבי הביצוע השונים של פרויקט בניין החומה. אך לאמיתו-של-דבר מקורם הרבה יותר ישיר ומהימן: הכתובות החקוקות באבן מעל לשעריה השונים של ירושלים. מעבר לדברי השבח לסולטאן סולימאן, מוסרת כל כתובת כזאת את תאריך השלמתו של השער, וכמוכן גם של קטע החומה הקשור אליו. עם זאת, בא הסג'ל ומאפשר לנו לתקן את דבריו של ואן-ברשם: בניית החומה נמשכה גם לאחר שנת 947, לפחות עד לשנה שלאחריה. בסוף רמדאן 948, כלומר באמצע ינואר 1542, זימן אליו הקאדי הראשי של ירושלים מושב של בית-הדין, אשר בו נכח קהל גדול ובמיוחד אנשי דת רבים. מושב זה נועד לבדוק את תלונתו של אל-נקאש, האחראי על בניין החומה. על-פי ידיעה שהגיעה לאוזני הקאדי כתב אחד מעוזריו של אל-נקאש, אל-מועלם דרויש הבנאי מחלב, אל הממונה על ענייני הכספים של דמשק,¹¹ והתלונן על הקצב האיטי והרשלני של ביצוע הפרויקט.¹² רשלנות זו, כך גרס המתלונן, מקורה בראש הפרויקט עצמו, שהרי אוביקטיווית אין הוא חסר כל אמצעים לביצוע, 'מפני שמומחי בנייה, סבלים ופועלים מצויים [במספר הדרוש]. דרויש הכחיש מכל וכל את הטענה שכתב והתלונן על אל-נקאש, שכן מזה ארבע שנים הוא עובד עימו מבלי שראה אי-פעם שמץ של זלזול או רשלנות במעשיו. נהפוך הוא, תמיד הצטיין אל-נקאש בחריצות והתמדה ביום ובלילה, וודאי שכן הדבר עתה, 'עם סיום העבודה'. ושוב, לקראת סוף פסק-הדין של הקאדי, מזכיר דרויש את 'סיום בניין החומה בתקופה הקצרה הזאת'.¹³

9 ראה מאמרי, 'האמנם נבנו חומות ירושלים על-ידי אברהם קאסטרו?', ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 407-418.
10 M. Van Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*. II. I. Le Caire 1922. pp. 443-444

11 במקור: 'אל-דפתרדאר באל-ממאלכ אל-שריפה אל-אסלאמיה'.

12 במקור נכתב בטעות 'מתואהן', וצ"ל: 'מתהאון', כמוכן (ארתו פועל גם מופיע בהמשך התעודה בהתייחס לפעולותיו של אל-נקאש, והפעם ללא שגיאת כתיב של המעתק).

13 ארכיון בית-הדין המוסלמי בירושלים, סג'ל, כרך 14, עמ' 144.

סולימאן המפואר,
תחריט ונציאני (1550
בערך)

קשה להכריע אם אכן עלילת-שווא היתה זו, או שמא התחרט דרויש על הוצאת הדיבה ונסוג לחלוטין מעמדתו במעמד בית-המשפט. מכל מקום, מתוך תיאורם של הדברים עולים עוד שני נושאים הראויים לתשומת-לב. ראשית, המעורבות של המחוזות הסמוכים לירושלים בשלבים השונים של הקמת החומות, מעבר לתרומה הכספית הגבוהה שהרימו. לא די היה בכוח-האדם המקצועי שנמצא בירושלים וסביבתה, ומומחים לבנייה הוזעקו ככל אשר יכלו המבצעים לאתנם ולשכנעם להשתתף — כך בעניין הבנאי המומחה שהוזמן מקהיר וכך גם דרויש, הבנאי המומחה שהובא מחלב וכיהן ארבע שנים לצדו של אל-נקאש. שנית, מעורבותו של אל-נקאש לא היתה, כפי שציינו בטעות במאמר בספר היוכל לברנרד לואיס. שם טענו: 'The main function of Muhammad al-Naqqash was to provide the funds for the entire project'¹⁴. אין ספק כי איסוף הכספים והזרמתם היו יסוד מרכזי בכל הפרויקט, ומבחינה זו אל-נקאש התאים ביותר לעמוד בראשו, שכן הוא היה אחראי על גביית מסי המדינה בסוריה ובארץ-ישראל. אולם הדאגה לכוח-אדם ולציוד טכני באיכות מתאימה ובכמות מספקת לא נפלו בחשיבותן מן ההיבטים הפיננסיים, וגם לכל אלה דאג אל-נקאש בעצמו. בין אם נחשב משך הזמן של ארבע שנים לתקופה קצרה' ובין אם התארך ביצוע הפרויקט מעבר למתוכנן ולרצוי, הרי מפרטי הדיון, מתיאור האשמה

רוקסלאן אשת סולימאן.
תחריט וניציאני (1550)
(בערך)

לכאורה, ובעיקר מן ההתייחסויות לפעולותיו של מי 'שיודע את [דרך ניהול] הדברים והמצליח לבצע את הכוונה הרצויה' ברור לחלוטין כי האחריות המלאה לכל צדדי הביצוע היתה נתונה בידיו. לכן גם נזקפה לזכותו של אל־נקאש ההצלחה בהשלמת הפרויקט על־פי המתכונן. גם לאחר שנסתיימה הבנייה ה'רשמית' עוד נותרו בוודאי עבודות שיפוץ והשלמה רבות. אך לא פחותה בחשיבותה היתה הראגה המתמדת לאחזקה תקינה של החומות ומניעת כל פגיעה בהן. כך, למשל, באמצע שנת 1556 הובא אל בית־הדין אדם, שהואשם בחפירה מחוץ לחומה וליד שער השבטים (באב אל־אֶסְפָאט) באופן שסיכן את החומה ואת יסודותיה. הקורא את פרטי הפרשה, במיוחד אם הוא מתגורר בירושלים דהיום, אינו יכול להימנע מאסוציאציות למקרים דומים שאירעו בשנים האחרונות. רושם דומה מעוררת גם החלטתו של השופט 'שרצה להכות את הנאשם', הורה לו לחדול מן החפירה המסוכנת והתרה בעבריו בל חומרה אפשרית.¹⁵ בינואר 1557 הגיעו מאיסתנבול פקודות, תקציב וציוד, שנועדו לשיפוצים נוספים של ביצורי העיר: לבנייה של החפיר (ת'נֶדֶק) המקיף את החומות וכן לביצורה של פסגת הר־הזיתים (ג'בל אל־טור), כדי לעבות את מערך ההגנה על העיר אף למעבר לחומותיה.¹⁶ מצודת ירושלים — אל־קלעה — היתה, בעצם, חלק מן החומה. בצדה המערבי של החומה,

15 סג'ל, כרך 31, עמ' 331.

16 שם, כרך 33, עמ' 182. על מוצב־חוף נוסף ראה: שם, כרך 17, עמ' 584.

מדרום לשער באב אל-ח'ליל, מתמוזג הקיר החיצוני של השתיים. גם בקירותיה האחרים של המצודה ניכר דמיון רב לחומה בסוג ובצורה של האבן המסותתת וכן בסגנון הבנייה. אף תעלת החפיר, המקיפה את המצודה בתוך העיר, דומה לחפיר המקיף את החומה. המצודה היתה, כמובן, אלמנט בפני עצמו, בעל שערים משלו ומערכת הגנה נפרדת. שיפוץ הקירות החיצוניים שלה נעשה באותה תקופה שבה הוקמה מחדש חומת העיר, אם-כי השלטון העות'מאני נתן את דעתו על שיפוץ המצודה שנים אחדות קודם שפנה לפתור את הבעיה הגדולה יותר של בניין החומות. היוזמה לשיפוץ המצודה נבעה מסיבות מעשיות, ואולי אף עקרוניות, וביניהן הצורך לייחד קסרקטין תקין ליחידות הצבא שמוקמו בעיר זמן קצר אחר כיבושה, כסמל לנוכחות השליט החדש. באמצע ספטמבר 1531, כלומר לפחות 6 שנים לפני שהתחיל בניין חומת העיר, בפקודת סולימאן, כבר עסקו בתיקונים ראשונים של המצודה. נבדקו המבנים שבתוך המצודה וכן הקיר החיצוני שלה, ונתברר כי בקיר זה, 'בצדו הפונה לרחוב' והסמוך לתעלת החפיר, לא זו בלבד שחסרות אבנים אלא אף חומרי המליטה שבהם אחוזות האחרות הם בעלי איכות נמוכה. בנאי העיר, שנדרשו לבדוק טיב החומרים, מצאו כי אחוז החול בבנייה הישנה גבוה מדי וכי כדי לחזק את המצודה יש להשתמש בעת הבנייה מחדש בטיט המקובל עתה, כלומר בטיט בעל תכולה גבוהה יותר של סיד, אשר יהיה חזק יותר וטוב יותר מבעבר.¹⁷

בשלב הסופי של בניין החומה, ואולי זמן קצר לאחר מכן, נעשו גם שיפוצים רבים במבנים אשר בתוך המצודה. סכום כסף נכבד — 15 אלף מטבעות כסף, אַקְצִיָה — הוקצה לצורך זה, ובסוף יוני 1542 נערכה רשימה של אותם חלקים במצודה שתוקנו: המסגד, מחסן התחמושת, מגדל-הדוד ועוד.¹⁸ כל התיקונים הללו היו כפופים לאישורם של השלטונות, אשר גם הקצו את הכסף הדרוש לכך. ואילו שישה חודשים קודם לכן, כאשר היו שמועות שהדוֹזָאָר, מפקד המצודה, הכניס שינויים במבנים שבתוך תחומה, נצטוו הבנאים הראשיים של העיר לחקור ולדווח לבית-הדין. בשיבה שנערכה בנוכחות אל-נְקָאש, האחראי על בניין החומות ותיקוני המצודה, הוכח כי לא נפגעו או נפגמו כל מבנים, בניגוד לדיווח המוקדם. מפקד המצודה חילק לשניים את החדר ששימש בעבר כבית-סוהר, ושיכן בו שני יניצ'רים מחיל-המצב, ועתה החדר 'אין בו כל פגם, הוא בנוי [בצורה] טובה יותר ויפה יותר מבעבר'.¹⁹

ג

תיקוני המצודה, ממש כמו אלה של החומה, היו שלב בסיסי וחינוכי לתפקודה התקין, אולם היו אלה מרכיבים סטטיים בלבד. מבחינת חיי יומיום, במגמה להבטיח תפקוד נכון במשך השנים הבאות, חשוב יותר היה לקבוע את האלמנטים הדינמיים של הגנתה: כוח-אדם, נהלי תפקוד וחימוש מתאים.

התאריך המוקדם ביותר, שלגביו יש בידינו פירוט של כוח-האדם שהוצב במצודה, הוא תחילת אפריל 1545. המרכיב החשוב מכל היו יניצ'רים — 64 במספר; יחידת התותחנים שהוצבה במקום

17 שם, כרך 1, עמ' 400.

18 שם, כרך 14, עמ' 561.

19 שם, כרך 14, עמ' 98.

נמין ו תחת אידע سلطان سلیمان
قلوروی یو حضمی بنده فرمان

סולימאן המפואר בלבוש
טקסי (איור מתוך כתב-
יד של ההיסטוריוגרף
הרשמי של הארמון)

סגן באכיות ינארים

מנתה 5 איש; ביחידות העזר שימשו 12 חיילים כשווערים (פואב) בשערי חומות העיר ועוד 2 חיילים בשער המצודה עצמה; 10 חיילים נוספים מילאו תפקידי אפסנאות ומנהלה (מִהְתָּר וְאֶנְבָּאֲרָגִי); 1 שומר בית-הסוהר, 1 נגר, 1 אופה, 1 אחראי לחפיר ו-1 אחראי לאקוודוקט; בראש כל חיל-המצב עמדו מפקד המצודה (דִּןְדָּאר), לידו סגנו (פֶּתַח'דָּא), וכן מזכיר (פֶּאֲתָב), בעל תפילה (אָמָאם), כרוז תפילה (מֶאֲדִין) ושרת. סך-הכל מנה חיל-המצב 104 איש.²⁰

פחות מעשר שנים לאחר מכן, ועדיין בתקופת שלטונו של סולימאן, נערכה רשימה מפורטת ושמיית של כל חילות-המצב המאיישים את מבצרי סוריה וארץ-ישראל.²¹ הרכב חיל-המצב של מצודת ירושלים לא היה שונה במהותו מזה שראינו בשנת 1545; מספר דומה של כלי-קודש ומפקדים, 5 תותחנים, 17 בעלי תפקידי-עזר ומנהלה ו-63 יניצ'רים (שנתחלקו ל-12 יחידות בלופ, שמספר חייליהן נע בין 1 ל-8). סך-הכל הגיע המספר ל-92 חיילים, ועיקר ההבדל לא היה בכוח הלוחם ובמפקדים, אלא הפעם נגרע חלקם של שוערים למיניהם. מתוך השמות עולה פרט מעניין נוסף: במקרים רבים היו היניצ'רים קרובי-משפחה — אחים — ששירתו באותו מבצר ואף באותן יחידות בלופ.

חיל-המצב של ירושלים היה הגדול ביותר בין חילות-המצב ששהו בערים השונות בארץ-ישראל; היקפו היה לפחות כפול מזה של חילות-המצב בערים הבולטות בארץ, עזה וזכרון.²² יתרה מזאת, מספר החיילים בירושלים היה גדול גם ממספר החיילים במבצרים האחרים ברחבי סוריה — הן במבצרים החשובים שבדרך החג', הן באלה שבתוך הארץ כמו מְרַעַש או קוניטרה, והן באלה שעל שפת הים-התיכון, מכיירות ועד טריפולי. חיל-המצב בשתי הערים העיקריות של סוריה, בדמשק ובחלב, היה, אכן, גדול בכמחצית מחיל-המצב בירושלים, אולם יש לזכור לא רק את חשיבותן הפוליטית הרבה של שתי ערים אלה, אלא את היותן בעלות אוכלוסייה גדולה פי כמה מזו שכירושלים.²³ בעיות הבטחון, שבהן היה צריך לטפל בדמשק ובחלב, חייבו, כמובן, יחידות גדולות יותר. מספר התותחנים — שיש בו להעיד על מספר התותחים — אשר נועדו להגן על חומות שתי ערים אלה, עלה עשרת מונים על מספרם בירושלים; הסכנות משבטים נודדים שפשטו בסביבתה של חלב חייבו החזקת יחידות גדולות, יחסית, של פרשים בתוכה. כגודל האחוריות כן היה גם שכרם היומי של מפקד מצודת חלב וסגנו גדול בהרבה משכרם של מפקד מצודת ירושלים וסגנו — 50 אקצ'ה ו-23 שהועלו ל-30, לעומת 30 ו-15 אקצ'ה, בהתאמה. אולם דווקא על רקע כל

20 שם, כרך 17, עמ' 583. התעודה מזכירה סך-הכל 100 חיילים, אך מסיכום כל המרכיבים עולה סך של 104. מצו אחר של הסולטאן, שנשלח אל הקאדים של עזה ורמלה חודשים מספר לפני כן (תחילת דצמבר 1544, כרך 17, עמ' 586) עולה המספר של 108 חיילים. מכל מקום, אין לשינויים אלה חשיבות רבה. והשווה את גודלו של חיל-המצב, למשל, לזה שהוצב במבצר Caffa שבצפון הים השחור; חיל-מצב זה, שמנה 131 חיילים, גם הוא אינו גדול במיוחד, לנוכח העובדה שלא נמצא בחזית העיקרית של האימפריה, כלומר, בחזית האירופית. ראה: G. Veinstein, 'L'Empire dans sa grandeur (XVIe siècle)', R. Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1989, p. 203

21 ארכיון משרד ראש-הממשלה באיסטנבול, סדרת מאליה-דן מודוור, 3723. התעודה עצמה, אמנם, ללא תאריך, אך בשולי רבים מן השמות נוספו בדיו אדומה הערות המפרטות את גלגולי הקריירה של החיילים והקצינים החל בשנת 1554/961 ועד לסוף שלטונו של סולימאן. עולה מכך בבירור כי התעודה עצמה נכתבה זמן קצר לפני 1554.

22 יש לציין, עם זאת, כי שתי ערים חשובות, צפת ושכם, אינן מופיעות כלל ברשימה זו.

23 ראה לעניין זה: A. Cohen & B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978, pp. 19-20, 92-94

האמור לעיל מפתיע גודלה היחסי של יחידת היניצ'רים שהוצבה בירושלים. על כך נוסף גם את העובדה הביבליוגרפית שבמסמך הנקרא 'רשימת מבצרי הפלך של הערבים' (ולא־יתִי ערב),²⁴ מופיעה ירושלים ראשונה מתוך כ־30 ערים ומבצרים ברחבי סוריה וארץ־ישראל. לאור כל זאת נגיע למסקנה שהשלטון המרכזי באיסתנבול ראה בירושלים מרכז ראשון במעלה לא בגלל גודלה או מיקומה ואף לא בשל מעמדה האדמיניסטרטיווי, אלא אך ורק בשל חשיבותה ההיסטורית והדתית. מסיבה זו הקפידו להציב בה חיילים במספר גדול, יחסית, שנועד להבטיח את הסדר וגם להצביע על מידת החשיבות שייחס השלטון לעיר זו.

הדמות המרכזית בפעילותה של המצודה היה מפקדה, הדודאר. אמנם בראש כל מערכת השלטון בירושלים עמד מושל המחוז, הסנג'ק־כִּי, שהיה קצין צבא במקצועו ועל־פי תפקידו היה אחראי על כל המערכת הצבאית והאזרחית, אולם הדודאר היה אחראי בלעדי על כל הקיים ועל כל הנעשה בתחומי המצודה. יתרה מזאת, הואיל וחיל־המצב של ירושלים, שחנה דרך קבע במצודה, היה אחראי על שמירת חומותיה של העיר, נחשב מפקד המצודה כאחראי גם לכך. התיאור הבא, מתוך רישומי הסג'ל מן ה־2 באוגוסט 1543, מדגים את התפיסה המונחת ביסודה של אחריות זו: הואלי של דמשק החליט להדיח את חאג' מוחמד מתפקידו כדודאר המצודה, ואז הורה לו למסור למושל ירושלים (חסן, הסנג'ק־כִּי) את כל המנעולים והמפתחות של חומות העיר. הדודאר, כמובן, קיבל את הצו בהכנעה (באומרו: נעשה ונשמע — 'אל־סמאע ואל־טאעה'), ושלח את סגנו בלוויית כמה מחייליו אל בית־הדין. את כל המנעולים, המפתחות ושאר האביזרים הכרוכים בכך מסרו שם במעמד רשמי לפקדון אצל נציגו של מושל העיר, הסוכאשי, עד אשר ימסור אותם לדודאר החדש או למלא־מקומו.²⁵

מסירת המפתחות והמנעולים היתה ללא ספק האקט הרשמי — הסמלי והמעשי גם יחד — שבו מותר מפקד המצודה על אחריותו ומעביר אותה למי שנבחר להחליף אותו. אולם מבחינתו של המחליף היה חשוב יותר לוודא כי יקבל לידיו את כל הציוד הצבאי שנמצא במצודה עצמה. לשם כך היתה נשלחת מעין ועדת בדיקה; שבראשה סגנו (נאיב) של הקאדי²⁶ ונציגו של מושל המחוז, והם פנו בלוויית המפקד החדש וסגנו של המפקד היוצא (ובמקרה שהסגן מת — יורשיו של הראשון) לערוך רישום מפורט ומדויק של כל המצוי במחסני המצודה. בידינו רשימות מפורטות של כל מה שנמצא במחסנים העיקריים של המצודה: 'המחסן הנמצא בתוך מגדל־דוד' (בַּרְג' דאוד, בַּרְג' סידנא דאוד עליה אל־צלאת ואל־סלאם), 'המחסן אשר על־יד מגדל הסגן' (בַּרְג' אל־כַּתְח'דא) ו'המחסן הגדול' או 'בעל שני השערים' (אל־כביר, אבו באבין), שעל־יד השער השני של המצודה. בשנים האחרונות לשלטונו של סולימאן, משנתוסף למצודה גם בית יציקה לתותחים (טופח־אִנְה), נוסף מחסן רביעי, 'מחסן הטופח־אִנְה', שגם בו אוחסן חלק מן הציוד.²⁷ עיקרו של הציוד היו כלי־נשק ותחמושת: קשתות (למעלה מ־150) וחצים, רובים (כ־170), פצצות, אבק־שריפה ופתילים לתותחים ולרובים, כמויות גדולות של עופרת, נחושת וברזל, כובעי פלדה ושריוני פלדה ומגינים מסוגים שונים, גרזינים, קרדומים ורמחים. מתוך פירוט חלקי החילוף והאביזרים

24 ראה התעודה הנזכרת לעיל, הערה 21.

25 סג'ל, כרך 15, עמ' 524.

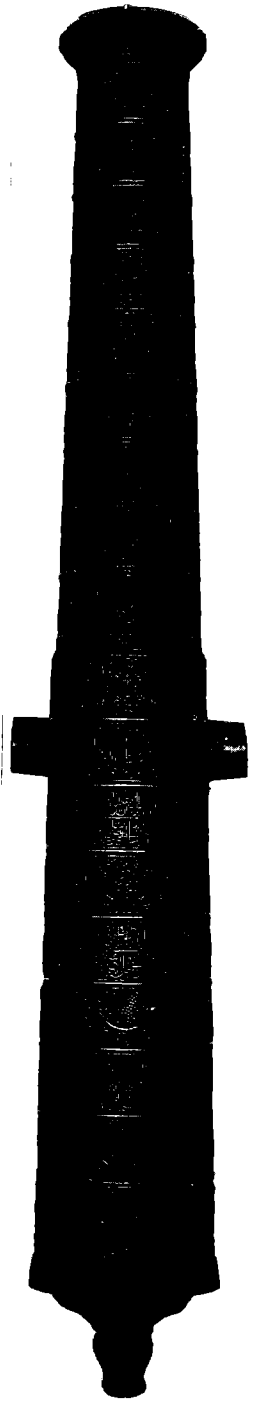
26 סגנו של הקאדי שלא השתייך דווקא לאסכולה הדתית של הקאדי; סגנו זה של הקאדי היה מאלכי, ואילו הקאדי היה חנפי.

27 סג'ל, כרך 40, עמ' 149, 163; כרך 48, עמ' 72; כרך 51, עמ' 132, 215, 355.

ברשימות ברור כי הנשק הקר (בעיקר קשתות וחצים) היה בשימוש תקני וסדיר של החיילים השונים שהוצבו במצודה.²⁸ לצד הנשק החם. בולטות בהעדרן המוחלט ברשימות חרכות לסוגיהן השונים, שכן אותן, כך מסתבר, נשאו החיילים עימם בכל ימות השנה. כל הנשק התקני היה מאוחסן, מפני שעל-פי הכללים הנהוגים באימפריה היתה חובה לאחסן כל נשק בזמן שלום ולחלקו לחיילים רק על-פי פקודה מפורשת.²⁹

האלמנט החשוב מכל להגנת המצודה והעיר היו התותחים, כמובן, וגם הם נמנו ונרשמו במדויק כחלק מן הציוד שמסר המפקד היוצא לנכנס. אין בידינו כל פירוט על התותחים שהוצבו במצודה בשנות הארבעים והחמישים, אך מן הרשימות השונות של הציוד משנות השישים מסתברת התמונה הבאה: בסך-הכל היו במצודת ירושלים כ-60 תותחים, וזוהי כמות מדהימה בגודלה. אולם לפחות מחציתם מתוארים כ'שנים', 'בלתי ניתנים לשימוש', 'גרוטאות' או 'שבורים'. כ-20 תותחים שהיו מוצבים על מגדלי המצודה, בשערה ועל חומותיה, הוגדרו ראויים לשימוש, חלקם מסוג זרבזאן (ضربزان) או יניטופ, ועיקרם 7 תותחים גדולים מסוג קולונבורנה.³⁰

צורכי ההגנה האובייקטיביים של ירושלים לא החמירו במרוצת שנות שלטונו של סולימאן, ואולם בשל הידרדרות מצב התחזוקה של התותחים, שנועדו להגן על העיר, נפגעה, באמצע המאה, הגנת העיר. יש להניח כי מושלי העיר ומפקדי המצודה דיווחו על כך לרשויות המוסמכות, ודרשו תיקון המצב; ייתכן אף כי חלק מהתותחים המוגדרים בראשית שנות השישים 'חדשים' הגיעו לירושלים בתגובה על דיווחים ודרישות כאלה. אולם מעבר לכך נקטה איסתנבול צעד שנועד להציע פתרון לטווח רחוק יותר — הקמת בית-מלאכה לתותחים בירושלים. באישור אחד הקצינים המומחים של חיל התותחנים באיסתנבול החכיר מפקד המצודה, באוקטובר 1555, את הזכות לייצר לבנים אדומות, המכונות 'אפיות'. הדודאר התחייב לרכוש לבנים בגדלים שונים במחיר שנקבע מראש, ובכך הבטיח לחוכר הכנסה ורווח. לבנים אלה, שלא יוצרו קודם לכן בירושלים, נועדו לעמוד בדרגות חום גבוהות, והן הוכנו לצורך בניין תנורי היציקה בבית-המלאכה לתותחים.³¹ שנה לאחר מכן, בראשית אוקטובר 1556,³² הגיע אל הסנג'יביי של ירושלים צו סולטאני מאיסתנבול, ובו הוראה מפורשת להקים בירושלים בית-מלאכה ליציקת תותחים וציוד צבאי עבור מצודת העיר. לשם כך נשלחה קבוצת בעלי-מלאכה מומחים ליציקת תותחים, והם פנו לחפש בעיר מקום מתאים. המומחים, ועימם מפקד המצודה — שמונה 'אחראי על ייצור התותחים' — קבעו כי הרחבה מול כנסיית הקבר הקדוש, הנקראת 'דרבאה', מתאימה

28 על השימוש הנרחב בקשתות יעידו מספרים גבוהים (מאות אחדות) של מיתרים מסוגים שונים שאוחסנו במצודה. האיסור לנוע עם נשק בירושלים בשעות הלילה ('לאחר תפילת הערב') הביא למאסרו והרשעתו של כפרי שנתפס בעיר בשעת לילה כשהוא נושא קשת וחצים (סג'ל, כרך 35, עמ' 233). השימוש התקני ברובים אצל חיילי המצודה של ירושלים מאמת את קביעתו של אינל'יק כי 'The only provincial regular soldiers who were armed with the tufeng were... in the fortresses', H. Inalcik, 'The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East', V.J. Parry & M.E. Yapp (eds.), *War, Technology and Society in the Middle East*, London 1975, p. 199

ראה: אינל'יק (שם), עמ' 195.

29 וזהו תותח מסוג culverin, אשר במסמכים שלנו

תותח ברונזה (במשקל

3 טון) עטור כתובות

30 מהמאה הט"ז

31 סג'ל, כרך 31, עמ' 576.

32 שם, כרך 33, עמ' 276.

מיניאטורה
המתארת את מסע
המלחמה
העות'מאני לכיבוש
תוניס (1581)

מכון בריאות ישראלי

מכל למטרה זו 'בגלל רוחב חלקיה [השונים] וקדמות בנייניה', וכך נקבע שם מקומו של בית-המלאכה לתותחים.

בראשית דצמבר באותה שנה, פחות מחודשיים לאחר שהגיע הצו הסולטאני, כבר התנהלה עבודת ההקמה של בית-המלאכה במלוא המרץ. נקבעו כמויות האבן (כ-1,000), וסוגי האבן שהיו דרושים לבנייה, הוקם צוות של בנאים ופועלי עזר, והוחל בבניית התנורים שנועדו לשמש ליציקת התותחים. כדי להבטיח את הצלחת המבצע שלח הדפתרדאר של דמשק קצין צבא לירושלים ועימו כ-12 אלף מטבעות כסף 'של סולימאן' (קטעה פדה סלימאניה). כמו-כן הקצה חלק מהכנסות האוצר ממסים של כפרים ומזרעות³³ בסביבות ירושלים לצורך ההחזקה השוטפת של בניין הטופח'אנה המתוכנן.³⁴ לא ברור אם לאחר שהושלם המבנה גם הוחל בייצור תותחים הלכה למעשה, אולם בסוף פברואר 1557 היתה בירושלים רעידת-אדמה ובה נהרסו המבנה והתנור. באישור בית-הדין פנו הדודאר ומומחי הנשק לאיסתנכול בבקשה כי ישלח אליהם כסף לתיקון הנזקים ולחידוש העבודה.³⁵ ייתכן מאוד כי ההוראה החדשה שנשלחה מאיסתנכול כחודש לאחר מכן³⁶ היתה בבחינת תשובה לבקשה זו: יש להקים בית-מלאכה לנשק בתוך המצודה. המומחים לנושא, שהגיעו מאיסתנכול, אף החלו בעבודות ההכנה של התבניות ליציקה, אולם אז עלו חששות שמא ייגרמו נזקים למבנה המצודה כאשר יתחילו לבצע ניסויי ירי. המומחים לאו טילריה השיבו כי אין לחשוש מנזקים כתוצאה מן הירי, וגם אם ייגרם נזק כלשהו – הם ידאגו לתקנו. כנראה היה בדבריהם כדי להרגיע, ובית-המלאכה הוקם מחדש בתוך תחומי המצודה, כפי שעולה מן הרמז משנות השישים בדבר 'מחסן הטופחאנה', שנוסף על מחסני המצודה. גם זכמויות הגדולות של נחושת וברזל, שנמצאו דרך קבע במחסנים אלה, מצביעות על כך שבסוף ימי שלטונו של סולימאן נעשה בירושלים תיקון, שיפוץ ואולי אף ייצור של תותחים.

ד

עד כה התייחסנו אל החומה, המצודה, הצבא והחימוש אשר בה מן ההיבט של הגנת ירושלים, אולם יש לזכור כי חיל-המצב של העיר, היניצ'רים, נועד בעיקר לשמש זרוע צבאית למושל המחוז במילוי תפקידיו השונים. מתוך הוראות שנשלחו אל מושל המחוז באפריל 1545 מאדירנה, שם שהה הסולטאן, עולה בבירור כי כמחצית מן היניצ'רים של חיל-המצב נעדרו אותה שנה מן המצודה, ושהו במשימות-עזר שונות ברחבי ארץ-ישראל. המפקח (נאטר) של הקדשי חברון נעזר ב-5 חיילים, גובי המסים (אָמין) של כפרי מחוזות עזה ושכם הסתייעו ב-20 חיילים, ואף לליווי שיירת החג' נשלחו 5 חיילים.³⁷ צו סולטאני מפורש תובע לחדול ממנהל פסול זה; כבר בעבר נשלחו מאיסתנכול פקודות שלא לנצל את חיל-המצב לתפקידים במחוזות אחרים, וגם אם מושל

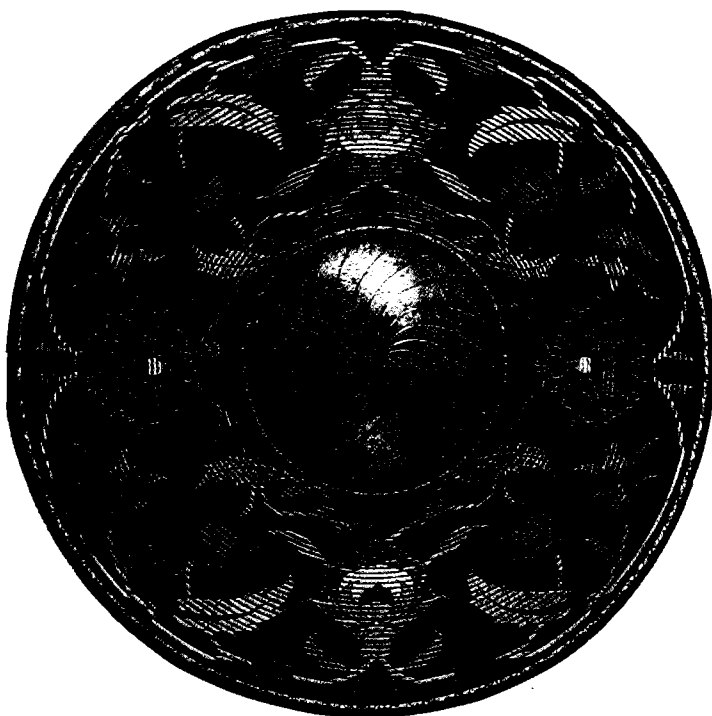
33 מזרעה היא שטח אדמה שעובד על-ידי תושבי כפר, אך הוא שכן הרחק מן הכפר. העובדים שהו במזרעה כעונת העבודה והיו שבים לכפרם בתום העונה.

34 סג'ל, כרך 33, עמ' 67, 103; כרך 31, עמ' 607.

35 שם, כרך 33, עמ' 238.

36 שם, כרך 33, עמ' 287, צו מן ה'12-21 במארס 1557. המונח שבו משתמש צו זה אינו טופח'אנה, אמנם, אלא 'רק' (שהוא המונח התורכי 'אראק' שפירושו 'נשק' או 'מכשירים' כאופן כללי), אך מן ההקשר ומן המומחים שבהם נועצו (תותחנים) ברור שהמדובר בתותחים.

37 שם, כרך 17, עמ' 583.

מגן-כסף מעוטר מן
המאה ה־ט"ז

דמשק מורה למושל ירושלים לנהוג כך, אין לבצע את ההוראה. היניצ'רים חייבים לשהות במצודה דרך קבע, ביום ובלילה, ונאסר עליהם לצאת שוב למשימות מחוצה לה. גם על אנשי יחידות העזר נאסר לעזוב את המצודה ללא אישור מפורש של מפקדה, וכאשר נעדר ממנה השוער או בעל התפילה הוגשה תלונה על כך אל הקאדי, כדי שיבדוק את סיבת הדבר ואף יפסוק להם עונש במידת הצורך.³⁸

באישורו המפורש של מפקד המצודה רשאים היו, כאמור, החיילים להיעדר ממנה. על-פי הנחייתו המפורשת של מושל המחוז וביוזמתו היו החיילים נשלחים לפעולה ברחבי המחוז. בראשית יולי 1561 התכנס בית-הדין בנוכחות אנשי צבא רבים: הסנג'ק־ביי, הדודאר, כמה מקציני היניצ'רים שלו וכן כמה מקציני הפרשים (הסיפ־א־הים) של המחוז. נושא הדין היה התנהגותם המרדנית של תושבי הכפר סעיר שבהר־חברון, אשר מזה שנים רבות פרקו כל עול, סירבו להיענות לדרישות הקאדי ולהזמנותיו, פשטו בדרכים העוברות בסביבת כפרם, פגעו בעוברים ושבים שם, ושדדו את כספם ואת רכושם. הפעם, בשונה ממקרים קודמים, הגיעו כמה מנכבדי הכפר לבית-הדין, והודו כי בעבר אמנם ניסו מושלי המחוז לרסן אותם, אך ללא תוצאות־של־ממש, ואילו הפעם יצא נגדם הסנג'ק־ביי החדש של ירושלים, כראש צבאו, והכה אותם מכה ניצחת. אנשי הצבא שנכחו במושב בית-הדין אישרו את דברי נכבדי הכפר כי המרידה דוכאה לחלוטין.³⁹

38 שם, כרך 14, עמ' 108; כרך 53, עמ' 502.
39 שם, כרך 40, עמ' 405. נכבדי הכפר גם הוסיפו נופך מיוחד למרידתם: 'בעבר היו נוצרים, והתאסלמו, [ועכשיו] חידשו את האסלאם [קרי: הכניעות] שלהם'.

פשיטתו של מפקד מחוז ירושלים על הכפר סעיר לא היתה יוצאת-דופן; כך נהג גם כלפי כפרים אחרים שלא צייתו להוראותיו. אולם כלפי הבדווים הנוודים היה קשה הרבה יותר להפעיל מדיניות ענישה באמצעות חיילי המצודה. אפילו כאשר העזו ושדדו חפצים של סגן מפקד המצודה על-יד קבר נבי מוסא, בקירבת יריחו, לא נשלח כוח לדכאם. במקום זאת ניהל הקצין משא-ומתן עם ראשי שבט אל-מראזיק, ואף שלח אליהם אחד ממפקדי המשנה שלו כדי לנסות ולהחזיר את החפצים שנשדדו או לפחות את תמורתם בכסף.⁴⁰

לא רק בכפרי המורדים מחוץ לירושלים הגיעו היניצ'רים לכלל התנגשות עם האוכלוסייה האזרחית; הדבר קרה אף בירושלים עצמה, ולא דווקא במסגרת מדיניותו של מושל העיר. בסוף יולי 1564 התבררה בבית-הדין השרעי תביעה של אחד מתושבי ירושלים כנגד אחד מקציני היניצ'רים שבמצודה. למרות האופי השגרתי של תביעה זו — התנגשות בין חמוריהם של השניים שהתגלגלה למריבה בין האדונים — התפרץ הנתבע בלוויית חבריו בבית-הדין; הם שלפו סכינים ורמחים כנגד התובע, ואף איימו על השופט. התפרצות אלימה זו של היניצ'רים בבית-הדין מוסברת, לכאורה, בהעדרו של הסנג'ק-ביי מן העיר. בהעדר גורם ההרתעה היחיד שמפניו חששו, העזו היניצ'רים להתנהג בתוקפנות כלפי התושבים. אולם הבעיה לא היתה כלל חד-פעמית; תשעה חיילים וקצינים מחיל-המצב של המצודה נזכרים במפורש כמי שעשו להם לנהוג לפעול באורח שרירותי כלפי תושבי העיר. הם פוגעים, באומר ובמעש, בכל מי שמעז להמרות את פיהם, תוך שהם מצהירים: 'אנחנו עבדיו (ממלוך) של הסולטאן; הקאדי השרעי אינו יכול כלל להענישנו'.⁴¹ התקרית בבית-הדין מלמדת הרבה על מערכת היחסים בין גורמי הממשל השונים בעיר בשנות שלטונו של סולימאן. גם אם היתה בחזקת חריג, עולה מתוכה היבט שמן הראוי להציגו בהקשר רחב יותר — השימוש בכוח מצדם של היניצ'רים מחוץ למסגרת התפקיד שלשמו הוצבו בירושלים, דהיינו כחיילים האחראים לשמירה על הסדר והבטחון בתוך העיר ומחוצה לה. לעתים לבש הדבר צורה ממוסדת לכאורה. אחד הסיפאאים, שקיבל תחת אחריותו כמה כפרים בסביבות ירושלים, לא יכול היה לגבות את מסיהם לשנת 1561/1562. הוא שכר לשם כך את שירותיו של אחד היניצ'רים מן המצודה, והלה קיבל על עצמו את המשימה, בתמורה ל-10% מסך-כל המסים שיגבה.⁴²

התרחקות זו מהתפקיד המקורי של הגנה על ירושלים לא היתה מיוחדת לשנים האחרונות לשלטון סולימאן. בשנת 1534/1535, כלומר בטרם נבנו החומות ותוקנה המצודה, מינה בעל תימאר אחר את מפקד התותחנים (טופג'י באשי) של המצודה למיופה-כוחו לגביית המסים המגיעים לו מן הכפרים שבאחריותו (בין היתר, קריית אל-ענב, מזרעת בית-מחציר ועוד). מפקד התותחנים קיבל את התפקיד תמורת חלק מן היבול, 'בנוסף למה שיגבה מן הפלאחים' מעבר למכסת המס המוטלת עליהם.⁴³ חכירת המסים על-ידי חיילי המצודה לא הוגבלה רק למחוז ירושלים; בשנת 1551 חקר אחד היניצ'רים מחיל-המצב של ירושלים את הכנסותיה של מזרעה

40 שם, כרך 20, עמ' 235.

41 שם, כרך 45, עמ' 318.

42 שם, כרך 44, עמ' 250.

43 שם, כרך 4, עמ' 583. על פרטיה של שיטה זו ועל משמעויותיה הכלכליות ראה: A. Cohen, *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration*, Jerusalem 1973, pp. 197-198.

השייכת ליפו.⁴⁴ ברור לחלוטין כי מספרם הגדול יחסית של חיילי ירושלים הביא לניצולם בתפקידי-עזר פיסקליים ברחבי ארץ-ישראל.

המעורבות הגוברת והולכת של חיילי המצודה בגביית המסים לא זו בלבד שהביאה להם הכנסות נוספות, אלא אף קירבה אותם לעיסוקים שאינם צבאיים כלל ועיקר. הואיל וחלק ניכר מן המסים נגבו בעין, נצטברו אצל המעורבים בגביית המסים מוצרי חקלאות, שהיה עליהם למוכרם לאחר מכן. בסוף מאי 1559, למשל, טיפלו כמה מקציני המצודה וחייליה בגביית כמויות ניכרות של שמן-זית מיכולם של כפרים אחדים בסביבות ירושלים, ובהם, למשל, דיר גסאנה. ה'חדר' — ודאי מכנה מיוחד — בתוך תחומי המצודה, אשר תואר בשנת 1541 כמיועד ל'אחסנת שמן-הזית', שימש את החיילים למטרה זו עוד שנים רבות.⁴⁵ יכול אחר, שגם הוא נגבה בעין, ובכמויות גדולות, היה חיטה ושעורה. לאלה לא היו מיכלי קיבול מיוחדים כמו שמן-הזית; הם אוחסנו במחסני המצודה כחלק מן האספקה המתוכננת לשעת חרום ואף כחלק מהכנסות ההקדש של האקוודוקט המוביל מים לירושלים. כאשר העביר דודאר אחד לרעהו את האחריות על כל הציוד שבמצודה, הוא עשה זאת במפורש גם לגבי התבואה האצורה במחסנים. תנאי האחסנה במקום, שנועד במקור לכלי-נשק וציוד מלחמה, היו בלתי מתאימים למזון. בסוף דצמבר 1553, למשל, דרש מפקד המצודה מהקאדי — ואף קיבל — אישור להחלפת כל התבואה שבמחסניו, שנפגעה מתולעים והושחתה, בתבואה מיכול השנה החדשה.⁴⁶

בהמשך לגביית מסים מן היבול בעין נערכה על-ידי אותם חיילים גם מכירה וקנייה של מוצרים; תחילה עסקו בכך בצורה בלתי-מוסדת, אך מכאן ועד לשכירת חנות הדרך קצרה. כך, למשל, כשנתפנתה בפברואר 1559 חנות ליד שער טווי הכותנה (באב אל-קטאנין) שכר אותה אחד היניצ'רים מההקדש שאליו היתה שייכת.⁴⁷

כיוון אחר שבו העמיקה והלכה מעורבותם של חיילי המצודה בענייני כלכלה היה חכירה ישירה של קרקעות. הסיוע לחוכרים הסיפאיים ולחוכרים אחרים בגביית מסי הקרקע קירב את החיילים לתחום פעילות כלכלית זו, והם עמדו על הרווחים שאפשר להפיק מעיבוד הקרקע. באמצע מארס 1561⁴⁸ חכר המתופף (טָבָאל) של המצודה חלקת קרקע בחפיר הצפוני של ירושלים. הוא התחייב לפנות תחילה את חלקתו מהריסות ומסלעים שהיו שם, ולאחר מכן לזרוע ולשתול במקום במשך 30 שנות החכירה.

בעקבות גביית המסים שנטלו על עצמם, או במקביל לה, החלו אפוא יניצ'רים לעסוק גם בעיבוד קרקע ובקנייה ומכירה של מוצרים שונים. עיסוקים שונים אלה הביאו לפחות חלק מן היניצ'רים למעורבות גדלה והולכת במערכת היחסים הפיננסיים בירושלים ובמחוז. במסגרת זו היו יניצ'רים שאף הלוו סכומי כסף לתושבי כפרים במחוז. בסוף 1541, למשל, תבע אחד מחיילי המצודה תושב מכפר אל-ראם שמצפון לירושלים על חוב שהלה חב לו מתוך הלוואה (קָרד שרעי) שהלווה לו בעבר. שני עדים אישרו את הטענה בבית-הדין, ואף הנתבע לא הכחיש אותה מעיקרה, אך הוא טען שחובו קטן יותר בפועל, מפני שכבר פרע כמחצית מן החוב.⁴⁹

44 סג'ל, כרך 25, עמ' 95.

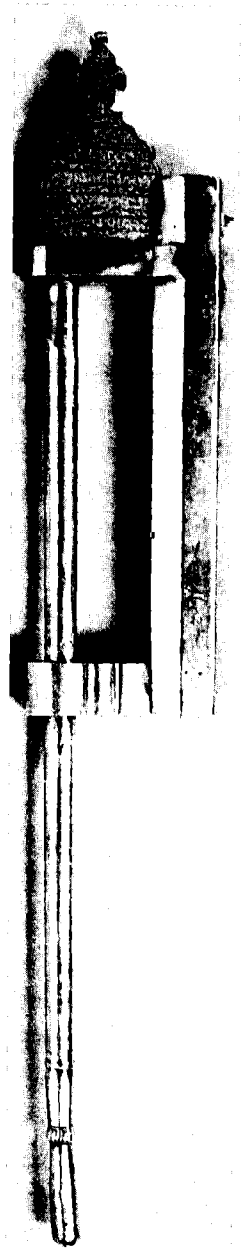
45 שם, כרך 37, עמ' 357; כרך 14, עמ' 98, בהתאמה.

46 שם, כרך 25, עמ' 338; כרך 27, עמ' 273; כרך 40, עמ' 149, סך-הכל כ-3,000 מֶד של חיטה ושעורה.

47 שם, כרך 37, עמ' 100. 48 שם, כרך 40, עמ' 239. 49 שם, כרך 14, עמ' 99.

מפתח מוזהב של
הכעבה, ובראשו כתובת
הקדשה (הגדלה משמאל)
של סולימאן המפואר
(1565)

אין לראות בפעילויות כלכליות אלו יסוד של חוסר משמעת, ובשום מקום לא מצאנו שהופנתה אל היניצ'רים התראה או דרישה מאיסתנבול, מדמשק או אף ממפקדיהם בירושלים לחדול מעיסוקים בלתי-צבאיים אלה. פעילויות אלו נבעו לא רק מתפיסה בלתי-נכונה של היניצ'רים את תפקידם אלא גם מקשיים פיננסיים אובייקטיביים. הכנסתו של חייל במצודת ירושלים היתה 6 עת'מאני ליום (מפקד בלוג קיבל 7 או 8, ורק הדודאר וסגנו השתכרו 30 ו-15 עת'מאני ליום, בהתאמה).⁵⁰ ואולם, כפי שעולה מתלונה שהוגשה באביב 1567 לבילרביי, מושל דמשק,⁵¹ לפחות חלק מן היניצ'רים שבמצודת ירושלים התמרמרו על שהדודאר מנצל אותם לגביית מסים שלא כדיון. התלונה לא היתה כנגד עצם העקרון של פעולה לא-צבאית, אלא על כך שבעוד שהוא מנצלם לגביית מסים עבור הקדשים שונים ועבור אוצר המדינה (ח'אצ) ברחבי מחוז ירושלים, אין הוא מוסיף מאומה על שכרם היומי הקבוע בסך של 6 עת'מאני. בתלונה אף נאמר כי התשלום מועבר אליהם באיחור ניכר, וכתוצאה מכל זאת הם ניוקים כאורח משמעותי. בבירור שנערך בבית-הדין בירושלים, על-פי הוראה מגבוה, אמנם הכחישו הנוכחים את הטענה, והרבו לדבר בשבחיו של

50 גם חייל ששימש כאמאם או ח'טיב או מאד'ן השתכר 6 עת'מאני ליום. ראה בתעודה הנזכרת לעיל, הערה 21; סג'ל, כרך 35, עמ' 223. ויינשטיין מצא כי שכר היניצ'רים נע בין 2 ל-8 אקצ'ה ליום, כלומר שכרו של חיל-המצב של ירושלים נפל בקטגוריה העליונה של תשלומי שכר ליניצ'רים, ראה: ויינשטיין (לעיל, הערה 20), עמ' 194. באותם ימים 1 עת'מאני = 1 אקצ'ה = 0.5 פארה.

51 סג'ל, כרך 49, עמ' 481. הצו המורה לבדוק תלונה זו נשלח מדמשק לירושלים ב-30 באפריל-9 במאי 1567.

הדודאר סנאן אגא; הוא ממלא את כל תפקידיו כראוי, דואג לאינטרסים של חייליו, וראוי לכל תודה של תושבי ירושלים — כך אמרו. אולם לא נשמע שם כל נסיון להפריך את הטענות הספציפיות בעניין הניצול למטרות 'אזרחיות' וללא כל תמורה. יתרה מזאת, שכר של 6 עת'מאני (= 6 אקצ'ה) ליום היה נמוך למדי במושגים של אותם ימים. בשנת 1548 השתכר פועל בניין בירושלים 4 אקצ'ה, ואילו בנאי מומחה השתכר 12 אקצ'ה ליום; בשנת 1555 היה שכרם 1/2 אקצ'ה ו-6 אקצ'ה, בהתאמה; ובשנת 1578 היה שכרם 2 אקצ'ה ו-12 אקצ'ה.⁵² מעבר לשינויים בשכר, שנגרמו, קרוב לוודאי, בשל תנועות בשוק העבודה, הרי ברור שהחייל ואף האחראי הישיר עליו השתכרו פחות מן הבנאי המומחה וקצת יותר מפועל הבניין הפשוט. כדי לחדד עוד יותר את משמעות הדבר יש להביא בחשבון שני היבטים נוספים. ראשית, באותן שנים נוצרו תהליכים אינפלציוניים שלחצו על המטבע העות'מאני. האקצ'ה איבד חלק ניכר מכוח הקנייה שלו, מבלי שמשלם המשכורות, קרי האוצר העות'מאני, יתן דעתו על הקמת מנגנוני תיקון ממוסדים לשכרם של החיילים. שנית, בחברה בת-זמננו אין כמעט מקום לתמיהה על ששכרו של בעל מקצוע חיוני (וכזה היה אז הבנאי המומחה, ללא ספק) גבוה משכר החייל. אולם, באותן שנים היה מקצוע החייל מקצוע נכבד ביותר באימפריה העות'מאנית, ומפקדי הצבא היו עוברים ונעשים כמעט ללא כל מאמץ לראשי המנגנון השלטוני והמנהלי של המדינה. אין תימה, לכן, על ההתמררות בין חיילי מצודת ירושלים כי שכרם אינו מספיק, וודאי אינו עומד ביחס ישר לפעילותם.⁵³ מטבע הדברים חיפשו החיילים דרכים לתקן את המעוות, ולהגדיל את שכרם. אם לא יכלו לעשות זאת בדרך חוקית ופשוטה, פנו לחפש פתרונות נוספות, לעתים הרחק ממקום שירותם הקבוע, ותמיד הרחק מתפקידם המקורי. ההכנסות הנוספות הביאו לפחות חלק מן החיילים ומפקדיהם לצבירת רכוש מסוגים שונים, ולא אחרונים במעלה היו, מבחינתם, נכסי דלא-ניידי. בסוף אוגוסט 1561 קנה אחד הקצינים במצודה מבנה קרוב למצודה, שהיה שייך למפקד אחר, ואף עבר לגור בו.⁵⁴ שבעה חודשים לפני כן נרשמו בספר בית-הדין שתי עסקאות של שכירת בית על-ידי אחד ממפקדי הניצ'רים.⁵⁵ בתחילת שנת 1559 שכר מפקד המצודה בית ליד המצודה לתקופה של 20 שנה, בסמוך לבית ששכר אחד הניצ'רים מחיל-המצב אשר במצודה.⁵⁶ בסוף מאי 1565 קנה חייל אחר את המבנה אשר מול המצודה מן הקצין שהחזיק בו זה כ-4 שנים, ומתיאור העסקה עולה כי בית אחר וכן גינת ירק (חאפורה) באותה סביבה היו בבעלות אנשי צבא מהמצודה.⁵⁷ אותם נכסי דלא-ניידי, שהיו בבעלותם של ניצ'רים, מופיעים, כמובן, ברשימת ירושתם לאחר מותם. בירושה משנת 1566 מופיע 1/4 בית בתוך העיר וכן שטיחים שונים.⁵⁸ אחת-עשרה שנים קודם נרשמה על-ידי פקידי בית-הדין רשימת ירושה מפורטת מאוד של חייל אחר, אשר ערך חפציה הגיע לסך של למעלה מ-3,600 פארה.⁵⁹ לצד שורה ארוכה של כלי-בית ופריטי לבוש שונים מופיעים, כמובן, כלי נשק קר וחם, אולם אלה אינם מגיעים — גם כאשר מצרפים אליהם מרשימת הנכסים את הסוס

A. Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge 1989, pp. 48-49 52

53 בסוף שנת 1541 התבררה תלונה דומה נגד סנאן בן אליאס, ששימש אז כסגן מפקד המצודה, ונגד המפקד עצמו אל-חאג' מוחמד. התלונה הגיעה מטעם הניצ'רים שבמצודה באמצעות הדפתרדאר מדמשק. גם הפעם הכחישו החיילים את הטענות, לכאורה, ודיברו בשבחם של השניים. ראה: סג'ל, כרך 14, עמ' 97.

54 שם, כרך 40, עמ' 467.

57 שם, כרך 48, עמ' 68.

58 שם, כרך 49, עמ' 666.

59 שם, כרך 30, עמ' 209.

55 שם, כרך 40, עמ' 136.

56 שם, כרך 37, עמ' 104.

ואוכפו, שניתן לראותם ככלי מלחמה — אלא לשליש מהערך הכולל של הירושה.⁶⁰ הערך המועט של כלי נשקן וציודו הצבאי של החייל בכלל נכסיו גם בה יש כדי להעיד על השינוי בתפיסת-עולמו של החייל ובסופו-של-דבר גם ברמת תפקודו הצבאית. והיבט אחרון במניין — ולא בחשיבות — בעניין זה הוא מצבם המשפחתי של היניצ'רים. לפחות לגבי חלק מן החיילים והקצינים אנו מוצאים אזכורים של נישואין, הולדת ילדים ומגורים מחוץ למצודה — כל אלה גורמים שקירבו אותם יותר לעיסוקים בלתי-צבאיים, והפחיתו, כמובן, מערכם ככוח לוחם.⁶¹

סיכום

כשם שחומותיה של ירושלים נהרסו והלכו במרוצת הדורות שקדמו לכיבוש העות'מאני כן הלך ונידרדר מצבה של מצודת העיר. המצודה תוארה על-ידי מג'יר אל-דין אל-חנבלי בסוף התקופה הממלוכית במלים אלו: 'זהו מבצר הבנוי לתלפיות מחוץ לירושלים מצד מערב... בדורנו החמיר מצבו ונחלש, חדל [להישמע] בו קול הלמות תופים [של חיל המשמר], ומפקדו (נאיב) היה כאחד העם בשל הידרדרות המצב [של המבצר] ואי עריכת הטקסים (אל-נט'אם) [של הצבא בת]'.⁶² שנות שלטונו של סולימאן המפואר שינו תמונה זו מן הקצה אל הקצה. אמנם גם אז, ובמשך כל תקופת השלטון העות'מאני בירושלים, נתפסה המצודה כאלמנט נפרד מן העיר, אולם היא היתה לחלק אינטגרלי ממערכת ההגנה של ירושלים, ולא היה עוד צורך לתאר את גדולתה בלשון עבר. תיקון המצודה וחידוש פניה היו ממפעלי הבנייה הראשונים שביצעו השלטונות העות'מאניים בעיר, מפני שהם נזקקו לה בראש וראשונה כקסקיטין לחיל-המצב הראוי לשמו, שהוצב אז בירושלים. הצבת חיל-המצב החדש היתה מפנה ביחס למציאות של שלהי התקופה הממלוכית שתוארה לעיל, ונועדה להבטחת המפעלים שיוקמו בעיר בעתיד ולשמירה על רווחתם ושלומם של התושבים.

ביצורה של העיר, שהוחל בו בשנת 1531, קיבל את עיקר תנופתו בסוף שנות השלושים, כאשר נבנו מחדש ושופצו חומותיה ושעריה של ירושלים. בראש מבצע הנדסי ובטחוני זה הועמד קצין עות'מאני בכיר, מוחמד צ'לבי אל-נקאש, שהיה אחראי אף לצד הפיננסי של המפעל, ולאחר ארבע שנות עבודה מאומצת הצליח להביאו לכלל סיום. אולם גם בשנים שלאחר מכן, לפחות עד לסוף ימיו של סולימאן, נבנו בסביבות ירושלים אלמנטים נוספים של ביצורים, שנועדו לחזק מערכת זו ולשפר את תפקודה, למשל, המיתחם המבוצר שנבנה על הרכס של אל-טור, ממזרח לעיר. ירושלים אמנם לא נמצאה בקו החזית של העות'מאנים, שעיקרו היה באירופה, אולם מקובל היה לראות בה יעד פוטנציאלי להתקפות מן היבשה ומן הים. העיר היתה סמוכה למדבר-יהודה, ושכטי הברדווים נעו במדבר באין מפריע, ואף נהגו לפשוט ממנו על כפרים ודרכים באזור הסמוך לירושלים, והגיעו מדי פעם עד העיר עצמה. האיום הימי היה קל וקשה יותר כאחד. אמנם, קו החוף היה מרוחק מן העיר הרבה יותר מן המדבר, כך ששודדיים או גורמים עוינים אחרים בעצם

60 מעניין לציין כי שוריו של הרובה (בנדקיה) היה נמוך, יחסית, רק 50 פארה, ואילו ערך הסוס היה 400 פארה.

61 סג'ל, כרך 28, עמ' 261 (בשנת 1554); כרך 44, עמ' 265, 92 (בשנת 1563); כרך 48, עמ' 296 (בשנת 1565); כרך 51, עמ' 89 (בשנת 1567). על תופעה זו של נישואים בקרב היניצ'רים ברחבי האימפריה ראה: ויינשטיין (לעיל, הערה 20), עמ' 193.

62 מג'יר אל-דין אל-חנבלי, אל-אנס אל-ג'ליל בתאריח' אל-קדס ואל-ח'ליל, ב, עמאן 1973, עמ' 55.

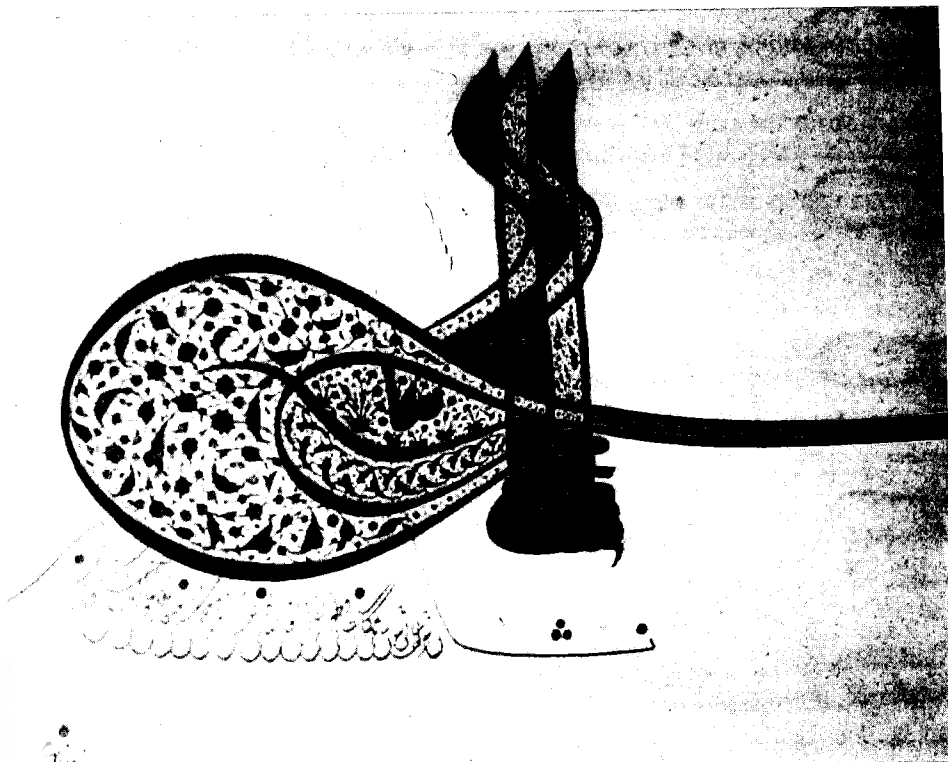
לא יכלו לאיים על העיר, ובפועל אף לא חשו כלל כאיום מצדם בחופי ארץ-ישראל. אולם, ירושלים היתה יעד פוטנציאלי להתקפה מכיוון החוף, שכן בקו החוף לא היו ביצורים-של-ממש⁶³ ובין העיר לחוף הפרידו עשרות בודדות של קילומטרים, שאף הם היו בלתי-מוגנים ונוחים לתנועה. עוד יש להביא בחשבון בהקשר זה את חשיבותה הדתית של העיר לנצרות. יתר-על-כך, זכרונות מסעיה הצלב לעבר ירושלים לא נמוגו כלל ועיקר בחלק זה של העולם. המאבק בכריתות אירופיות, שבהן לקח חלק האפיפיור, היה לחם-חוקם של השליטים העות'מאנים באותן שנים, והעוצמה הימית הוונציאנית במזרח הים-התיכון יכלה להפוך זכרונות מן העבר ושאיפות של אפיפיורים בני הזמן⁶⁴ למציאות מאיימת ומסוכנת.

אשר-על-כן הפכה ירושלים כבר מראשית ימי שלטון העות'מאנים בארץ-ישראל, ובעיקר משנותיו הראשונות של סולימאן, לבעלת חשיבות בטחונית-דתית גדולה יחסית. האיום הפוטנציאלי מן המערב העלה את ערכה מעבר למסתבר על רקע היותה רק שלישית במעלה בעיני האסלאם לאחר מכה ומדינה וריחוקה מדרכי החג' שממזרח ומדרום לה. מעמדה של ירושלים עלה על זה של ערים גדולות ממנה כדמשק וחלב. לנוכח חשיבותה של ירושלים לא הסתפקו העות'מאנים בבנייתה ובכיצורה, אלא אף איישוה ביחידות צבא סדירות וחימושה בכלי-נשק כראוי. מספר החיילים שהוצבו בעיר אינו מרשים ביותר בראייה מלחמתית של ימינו, אך אם נשווה אותו לחילות-המצב בערים ובמבצרים אחרים ברחבי סוריה, ניוכח שהיה זה מספר נכבד. החיילים שהוצבו בירושלים שימשו בראש וראשונה להרתעה מיידית של הברורים, להשלת סדר בעיר ובדרכים המובילות אליה וכן כעתודה למקרה של התקפה פתאומית ממערב. הואיל ובחיי היומיום לא ייחסו מושלי העיר חשיבות רבה לסכנת התקפה כזו, נטו להסכים לדרישות לשלוח חלק ניכר מחיל-המצב למשימות שיטור ואבטחה בחלקים אחרים של סוריה וארץ-ישראל. אולם השער העליון לא הסכים לכך כלל; בפקודות שחזרו ונשנו במרוצת שנותיו של סולימאן נאסר על מושלי ירושלים להוציא את החיילים אל מחוץ לחומות העיר, ואילו מפקדי המצודה נדרשו להקפיד שלא לאשר היעדרות ממנה שלא ברשות מפורשת.

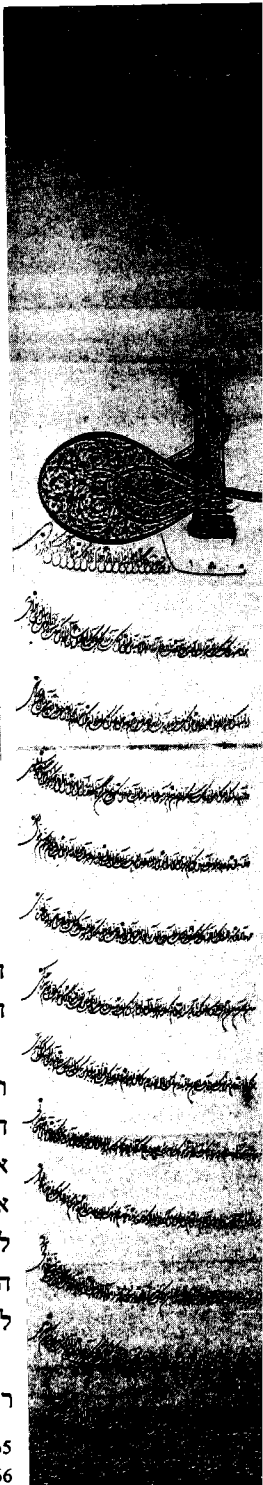
התותחים השונים שהוצבו על חומות העיר גם הם לא נועדו להרתעת הברורים, אלא להגנה מפני מצור, שעלולים היו להטיל על העיר כוחות מאירופה הנוצרית. התחזוקה התקינה של החומות, גם לאחר שבנייתן נסתיימה, לא חדלה מלהעסיק את השלטונות, והם אף חיפשו דרכים לייעל את כל המערכת הסטטית; והוא הדין אף לגבי הארטילריה. משנתברר, לקראת אמצע המאה, כי מצב התחזוקה של חלק מן התותחים מידרדר והולך, נשלחו הוראות, מומחים ותקציב מאיסתנבול להקמת בית-מלאכה לתיקון תותחים ולייצורם בירושלים. ולאחר שבית-המלאכה נהרס ברעידת-אדמה בסוף שנות החמישים, שבו והקימו בית-מלאכה דומה בתחומי המצודה עצמה. מבחינת החימוש נשתלבה ירושלים במגמה כללית, שאפיינה את מדיניותו של סולימאן. ברשימות המלאי של המצודה צוינו רובי תִּפְנֵפְנֵי רבים — סוג נשק חם שסולימאן נהג לצייד בו את

63 ראה מאמרי, 'השלטון העות'מאני בארץ-ישראל — מחדש פניה של רצועת החוף', קתדרה, 34 (טבת תשמ"ה), עמ' 55-58.

64 על כל זאת כתבתי בהרחבה במאמר העומד להופיע בדברי הכינוס השביעי של CIÉPO (Comité international des études pré-ottomanes et ottomanes, שנערך בהונגריה, 1986).

חתימתו של סולימאן ('טוגרא') משנת 1552

חייליו, וכמרכן נודע סולימאן כמי שהרחיב את מספר בתי-החרושת לייצור נשק ותחמושת ברחבי האימפריה.⁶⁵

כל הנאמר עד כה מדגיש את הצד העיקרי של מפעליו של סולימאן בירושלים — בנייה, פיתוח וחיזוק, לא רק בתחומי הכלכלה והשירותים לאוכלוסייה, אלא גם בתחומי ההגנה והבטחון. הפעולות הרבות והשיטתיות הללו הביאו לתוצאות מרשימות גם במבנה הדמוגרפי של ירושלים. את תקופתו של סולימאן מאפיין גידול רב במספר תושבי ירושלים, שעליו עמדנו במקום אחר.⁶⁶ אולם מגמת גידול האוכלוסייה, שנמשכה עד לשנות החמישים, התהפכה לחלוטין בעשור האחרון לשלטונו של סולימאן. היה בכך ביטוי להיחלשות המערכות האחרות, וגם כאן נבעו המגמות החדשות מהתהליכים הכלליים שעברו על האימפריה, הן במרכזה והן בשוליה. אחד הביטויים להיחלשות היה במערכת הבטחונית, ורמזים לכך נמצאים אף בסיכום החיובי שהצגנו לעיל. כאמור, ניכר שחלה הידרדרות במצב התחזוקה של התותחים, ואחוז ניכר מהם נמצאו לא ראויים לשימוש, 'שבורים' או 'ישנים'; כיצד הגיעו הדברים לידי כך? העדר תשומת-לב מספקת

65 ראה לעניין זה: אינג'ק (לעיל, הערה 28), עמ' 198.

66 כהן ולואיס (לעיל, הערה 23), עמ' 92-94.

ואף הזנחה מצד חלק מן המושלים בכל הנוגע לתפקוד מערכת הבטחון של ירושלים מסבירים רק במעט את התופעה. חמורה בהרבה המגמה העולה מן התיאורים השונים של פעילות החיילים הסדירים, הניצ'רים, בירושלים. מספרם אמנם נשמר, בעיקרו, כפי שנקבע, ואף חימושם, הן בנשק הקר והן בנשק החם, אולם רמת תפקודם ומידת התעניינותם במשימתם העיקרית – ההגנה והבטחון – ירדו והלכו בהתמדה. חיילים נשלחו למשימות שאינן בטחוניות כלל, הפכו לכלי ביצוע של מדיניות פיסקלית, ורבים מהם נשאו להם נשים והחלו עוסקים בעצמם במקצועות בלתי-צבאיים כלל – מסחר ומלאכה ואף הלוואות כספיות לכפריים. בסוף שנות החמישים והשישים היו תופעות אלה רווחות למדי, אך ראשיתן כבר בשלבים הראשונים של תקופת סולימאן, בשנות השלושים והארבעים.

התנהגותם הבוטה והאלימה של חלק מן הניצ'רים ברחובות ירושלים ואף בין כותלי בית-הדין ובנוכחות הקאדי, כפי שתוארה לעיל, מעידה, כמובן, לא רק על 'קלקולים' חמורים במערכות השלטון והמינהל, אלא על דבר חמור מכך. התנהגות זו פגעה בשיווי המשקל שנתקיים עד אז בין גורמי השלטון השונים, והאוכלוסייה המקומית נהנתה ממנו לא פחות מן הדרגים העליונים בדמשק ובאיסטנבול. מן הראוי לראות בהתנהגות זו, לכן, לא רק ביטוי לראשיתה של הירידה של האימפריה, אלא אף גורם להעמקתו ולהתפשטותו של תהליך ירידה זה. הירידה עברה מן התחום הצבאי, או הצבאי-למחצה, והשפיעה לשלילה אף על הסקטור האזרחי, בעיקר בעיר. בדרך זו ניתן להצביע על דפוס של תהליכים, שהיו גם הם משותפים לעריה ולמחוזותיה השונים של האימפריה העות'מאנית. אף-על-פי שתקופת שלטונו של סולימאן היתה תקופת שיא של הצלחות והישגים מחוץ ומפנים, היא היתה גם ראשיתה של תקופת הניוון והירידה. הקשר הסיבתי שבין שני שלבים אלה קיבל משמעות מעשית ומיידית בירושלים של שלהי המאה הט"ז.

